

Filosofische verbeelding

Heeft de westerse filosofie
nog toekomst?

Jos van Remundt

Echelon / Eburon
Utrecht 2023

Inhoud

Voorwoord 9

Vooraf 13

- 0.1 Inleiding 13
- 0.2 Boos 14
- 0.3 Voor welke lezer? 15
- 0.4 Westerse filosofen 17
- 0.5 Opbouw van het boek 18
- 0.6 Tot slot 21

HOOFDSTUK 1

De geest uit de fles 23

- 1.1 Inleiding 23
- 1.2 Kantelpunten 25
- 1.3 Kanttekeningen 28

HOOFDSTUK 2

Het begin van de filosofie 31

- 2.1 Inleiding 31

- 2.2 Spiltijd 34
- 2.3 Oosterse filosofieën 35
- 2.4 Afrika en Amerika 37
- 2.5 Grieken en Romeinen 37
- 2.6 De natuurfilosofen 39
- 2.7 Filosofen over de mens 40
- 2.8 Jodendom 45
- 2.9 Christendom 49
- 2.10 Grote ontwikkelingen na de Spiltijd 50
- 2.11 Islam 51
- 2.12 Geloofsbelijdenissen 52
- 2.13 Samenvatting in een schema 54
- 2.14 Kanttekeningen 54

HOOFDSTUK 3

Joodse filosofie 59

- 3.1 Inleiding 59
- 3.2 Abraham, Mozes en David 61
- 3.3 Filosofie 65
- 3.4 Midrasj en halacha 67
- 3.5 Filosofie vanaf de renaissance 70
- 3.6 Moderne joodse filosofie 71
- 3.9 Denkers na de Holocaust 78

- 3.10 Joodse denkers in de Verenigde Staten 81
- 3.11 Mensenrechten 82
- 3.12 Kanttekeningen 84

HOOFDSTUK 4

Katholieke filosofie 87

- 4.1 Inleiding 87
- 4.2 De eerste vijf eeuwen 87
- 4.3 Christendom in het oosten 90
- 4.4 Eerste christelijke filosofen 92
- 4.5 Het neoplatonisme 93
- 4.6 Scholastiek 95
- 4.7 De macht van de kerk en de reactie 100
- 4.8 Renaissance 103
- 4.9 De contrareformatie 106
- 4.10 De kerk vanaf 1900 108
- 4.11 Mensenrechten 110
- 4.12 Kanttekeningen 112

HOOFDSTUK 5

Islamitische filosofie 115

- 5.1 Inleiding 115
- 5.2 Ibrahim 118
- 5.3 Geloofsregels 119
- 5.4 Relatie met het christendom 122
- 5.5 De Gouden Jaren van de islam 123
- 5.7 Vrouwelijke filosofen 129
- 5.8 Er bestaat niet één islam 130
- 5.9 Een eeuw van grote verschuivingen 134
- 5.10 Mensenrechten 137
- 5.11 Kanttekeningen 140

HOOFDSTUK 6

Reformatoren filosofie 143

- 6.1 Inleiding 143
- 6.2 Maarten Luther 145
- 6.3 Johannes Calvijn 148
- 6.4 Satire en geweld 152
- 6.5 Vrouwen en de reformatie 154
- 6.6 De Lage Landen 155
- 6.7 Na de Synode van Dordrecht 157
- 6.8 De moderniteit 160
- 6.9 Na de Eerste Wereldoorlog 163
- 6.10 Na de Tweede Wereldoorlog 164
- 6.11 Nieuwe stromingen 169
- 6.12 Mensenrechten 171
- 6.13 Kanttekeningen 172

HOOFDSTUK 7

Humanistische filosofie 175

- 7.1 Inleiding 175
- 7.3 Renaissance en humanisme 179
- 7.4 De plaats van de mens in de kosmos 181
- 7.5 De plaats van de mens in de kunsten 183
- 7.6 Wetenschapsfilosofen 185
- 7.7 De vrije wil 187
- 7.8 Gewetensvrijheid 189
- 7.9 Verlichting 190
- 7.10 Humanisme in de praktijk 193
- 7.11 Mensenrechten 197
- 7.12 Kanttekeningen 199
- 7.13 Schematisch overzicht van de vijf stromingen 201

HOOFDSTUK 8

Het aanbreken van een andere tijd.

Filosofie vanaf 1500 205

- 8.1 Inleiding 205
- 8.4 Opkomende individualisering 214
- 8.5 De vrouwelijke filosofen 219
- 8.6 Kanttekeningen 221

HOOFDSTUK 9

De tijd van Verlichting en Romantiek

Filosofie vanaf 1750 225

- 9.1 Inleiding 225
- 9.2 Verlichting en Bildung 228
- 9.3 Geschiedenisfilosofie 230
- 9.4 Existentialisme 233
- 9.5 Filosofen over rechten 236
- 9.6 Filosofen en socialisme 238
- 9.8 Nationalisme 243
- 9.10 Kanttekeningen 247
- 9.11 Kunst en verboden boeken 248

HOOFDSTUK 10

De paradoxale eeuw 251

- 10.1 Inleiding 251
- 10.2 De periode rond de Eerste Wereldoorlog 253
- 10.3 Ontwikkelingen binnen de filosofie 256
- 10.4 Na de Tweede Wereldoorlog 265
- 10.5 Filosofie vanaf de jaren zestig 269
- 10.6 Van modernisme naar postmodernisme 276

- 10.7 Schematisch overzicht van modernisme en postmodernisme 280
- 10.8 Kanttekeningen 281
- 10.9 Kunst in de 20e eeuw 284

HOOFDSTUK 11

Op de schouders van de reuzen 287

- 11.1 Inleiding 287
- 11.2 De gulden regel 288
- 11.3 Filosofen met... 292

HOOFDSTUK 12

In het spoor van Prometheus 311

- 12.1 Inleiding 311
- 12.2 Vanuit welke overtuiging filosofer je? 312
- 12.3 De context van een tekst 314
- 12.4 Hoe filosoferen op te nemen in het dagelijks leven? 314
- 12.5 Filosofie in organisaties 327
- 12.6 Kinderfilosofie 327
- 12.7 Kunst en educatie 331

HOOFDSTUK 13

Permanente educatie 333

- 13.1 Inleiding 333
- 13.2 Vertalingen van filosofische teksten 334
- 13.3 Hoofdstuk 1. De geest uit de fles 335

- 13.4 Hoofdstuk 2. Spiltijd 335
- 13.5 Hoofdstuk 3. Joodse filosofie 336
- 13.6 Hoofdstuk 4. Katholieke filosofie 337
- 13.7 Hoofdstuk 5. Islamitische filosofie 338
- 13.8 Hoofdstuk 6. Reformatorische filosofie 338
- 13.9 Hoofdstuk 7. Humanistische filosofie 339
- 13.10 Hoofdstuk 8. Het aanbreken van een andere tijd. Filosofie vanaf 1500 340
- 13.11 Hoofdstuk 9. De tijd van Verlichting en de Romantiek. Filosofie vanaf 1750 340
- 13.12 Hoofdstuk 10. De paradoxale eeuw. Filosofie vanaf 1900 341
- 13.13 Hoofdstuk 11. Op de schouders van de reuzen 342

- 13.14 Hoofdstuk 12. In het spoor van Prometheus 343

HOOFDSTUK 14 HOOFDSTUK 14

Stromingen binnen de filosofie 345

Nawoord 353

Personenregister 354

0.1 Inleiding

Sinds enkele decennia raakt men in de ‘westerse wereld’ steeds minder overtuigd van het belang van de westerse waarden. Tijdens de veiligheidsconferentie in München 2020 ging aandacht naar het feit dat er steeds minder vertrouwen is in de rechtsstaat en de integriteit van het individu. Het Westen kreeg te maken met democratische, geopolitieke en economische ongemakken. Die negatieve ervaring werd gevoed door uiteenlopende sociale bewegingen die hun onvrede uitten over wat in de samenleving gaande was. Onvrede over het mislukken van de multiculturele samenleving, onvrede over racisme, onvrede over het opkomend populisme, onvrede over het postmodernisme. De westerse en Europese samenleving lijkt voor veel mensen niet meer te voldoen, het roept zelfs weerstand op. In de term ‘het Westen’ klinkt voor de één een koloniaal verleden door, wat staat voor de uitbuiting van andere volkeren en voor uitputting

van de aarde. Voor de ander klinkt in de term ‘het Westen’ en ‘Europa’ de verloochening van zijn eigen, rijke traditie en geschiedenis door. Ook is het enthousiasme onder de bevolking voor de Europese samenwerking en geschiedenis in de afgelopen jaren gedaald. Gevolg is dat het gemeenschappelijke steeds meer wegvalt. Heeft de westerse filosofie in deze context wel toekomst?

Op veel universiteiten en hogescholen was filosofie een hoogstaand vak. Ieder die filosofie studeerde kwam in aanraking met de grote denkers en werd uitgenodigd na te denken over de invloed die deze denkrichting heeft of heeft gehad op de samenleving. Dit leidde tot discussies op de collegebanken en ver daarbuiten. Mensen leerden hun mening gefundeerd verwoorden en werden daar ook op bevraagd. Zo hield men elkaar scherp.

Maar vandaag de dag komen op deze instellingen minder vaak de namen voor als Plato, Augustinus,

Het eerste inzicht van Europa is te vinden in de mythe van Europa en de stier rond 500 voor Christus. Europa was in deze mythe een prinses op wie de god Zeus verliefd werd. Op een dag was Europa met haar vriendinnen op het strand toen Zeus haar zag en contact met haar wilde maken. Omdat hij niet wilde dat zijn vrouw, godin Hera, het ontdekte of dat Europa zou schrikken, veranderde Zeus zichzelf in een witte stier. Toen Europa de witte stier zag was ze meteen onder de indruk van dat dier, aaide

hem en ging op hem zitten. Zeus rende met haar op zijn rug naar zee, zwom naar Kreta waar hij haar vertelde wie hij was en de liefde met haar bedreef. Europa kreeg drie zonen met Zeus. Uiteindelijk trouwde Europa met de koning van Kreta.

Voor kunstenaars was de ontvoering van Europa een populair onderwerp zoals te zien op een fresco uit Pompeji in het Museo Nazionale van Napels, begin 1e eeuw na Christus (zie titelpagina).

Erasmus, Spinoza, Kant of Mendelssohn. Deze filosofen worden afgedaan als achterhaald. In de Volkskrant van 13 augustus 2021 was te lezen dat een aantal filosofiedocenten van de Radboud Universiteit Nijmegen en de VU Amsterdam Spinoza niet meer van deze tijd vonden.

Daarnaast wordt steeds meer geaccepteerd dat elke mening even veel waard is. Iedereen mag zeggen wat men wil. De denkbeelden worden niet meer gevoed door filosofie, maar voornamelijk door media en socials. Influencers, twitteraars,

radiodj's en schreeuwende koppen beïnvloeden het oordeel.

Deze foto van Rosa Parks in de bus werd genomen enkele jaren na de Montgomery-busboycot, door Look Magazine. (Foto: AP.)

0.2 Boos

Wanneer men het woord 'boos' hoort, dan krijgt dat woord niet altijd positieve associaties. Boos zijn heeft meerdere kanten, het kan destructief werken of het kan een creatieve kracht zijn die mensen aanzet om te reageren tegen een onrechtvaardige situatie. Martin Luther King werd boos naar aanleiding van de arrestatie van Rosa Parks in 1955, omdat ze weigerde haar plek af te staan aan een blanke medepassagier. King hoorde van haar arrestatie en begon de 'Montgomery-busboycot', waardoor het busbedrijf bijna failliet ging en uiteindelijk de scheiding van blanken en zwarten in zijn bussen moest afschaffen. King bleef niet alleen bij actievoeren, hij vond dat zijn acties ook een filosofische basis moesten hebben. Dit leidde tot zijn toespraak 'I have a dream'.

Woede en boosheid was voor een aantal filosofen een startpunt om na te denken waar het om moet gaan in de wereld. Zo werd boosheid de motor om zaken weer op scherp te zetten en nieuwe ideeën of vernieuwde ideeën uit te werken. Zoals Benedictus van Nursia die in de zesde eeuw een praktische filosofie uitwerkte vanwege zijn onvrede met de opkomende machtige en rijke kerk; Hasan van Basra

die rond 710 een ideaal van ascetische soefisme uitwerkte omdat voor hem niet de ongelovige de vijand van de islam was, maar de hypocriet die de regels van de islam negeerde; de 'Moderne Devotie' in de 14e eeuw opgericht door Geert Grote die kritiek had op de bouw van de geldverslindende toren bij de Dom in Utrecht; Maarten Luther met zijn reformatie die boos reageerde op de aflatenhandel; Moritz Schlick die de 'Wiener Kreis' in 1929 oprichtte vanwege het opkomende fascisme; de oprichting van de 'Bekennende Kirche' door Karl Barth in 1934 als verzet tegen zijn kerk die meeging met de opvattingen van de nazi's; de oprichting van het Humanistisch Verbond door Jaap van Praag in 1946 omdat het fascisme geen kans meer mocht krijgen. Veranderingen worden vaak ingezet als de behoefte groot is. Groot onrecht wekt verzet op. Verzet heeft mede te maken met de rechten voor de mens.

Inspiratie is naast de bovenstaande filosofen ook te vinden in vele andere filosofen die antwoorden gezocht hebben op de levensvragen of nieuwe vragen hebben opgeworpen. Filosofieën zijn tegelijkertijd gevolg en oorzaak: gevolg van maatschappelijke, godsdienstige en politieke omstandigheden waarin

men leeft en oorzaak van ideeën en opvattingen die hun stempel hebben weten te drukken op de maatschappelijke, godsdienstige en politieke verhoudingen na hen.

Traditioneel is filosofie niet alleen een kwestie van filosofische scholen, evenmin van discussies tussen een groepje filosofen. Zij is een reëel onderdeel geweest en zou dit nog steeds kunnen zijn van het maatschappelijke, godsdienstige en politieke leven. Filosofie is een bijzondere plaats van verbeelding. Zijn de grote filosofische vragen van deze tijd zoveel anders dan de vragen van toen? Zijn de antwoorden zoveel anders dan toen? En wat kan

men leren van de geschiedenis van de toen gevonden vragen en gekozen antwoorden? In hoeverre kan men zijn verbeelding laten spreken. Waarom heeft dit boek de subtitel 'Heeft de westerse filosofie nog toekomst?' Het is een gegeven dat men in het westen allemaal opgroeit met het 'westerse denken' dat zich in allerlei vormen uit, zoals een sterke nadruk op het wetenschappelijk denken of dat men juist is gaan twijfelen aan de 'Westerse filosofie'. Deze uitgave helpt de lezer om de westerse filosofie opnieuw te bevragen en op zoek te gaan naar de fundamentele vragen waar het de filosofie eigenlijk om te doen is.

0.3 Voor welke lezer?

Dit boek is geschreven voor mensen die zich willen verdiepen in de westerse filosofie. Een aantal lezers zal geïnteresseerd zijn in de algemene geschiedenis van de filosofie. Daarnaast is dit boek ook geschikt voor studenten en docenten die hun kennis en vaardigheden willen oprispen of uitbreiden. De teksten zijn zoveel mogelijk geschreven zonder 'moeilijke' vaktermen om zo het lezen te vergemakkelijken en een zo groot mogelijk publiek te bedienen, zonder op inhoud in te leveren.

Met dit boek hebben wij gemeend drie doelen in ogenschouw te houden. Als eerste is het boek betrokken bij onderwerpen die vandaag de dag actueel zijn zoals vrijheid, verantwoordelijkheid, gemeenschap en mensenrechten. Veel van de vragen die de filosofen van toen stelden, zijn opnieuw of nog steeds actueel. Wat kan de lezer meenemen uit de antwoorden die de verschillende filosofen hebben bedacht?

Daarnaast wordt in dit boek een ruim beeld geschetst van de westerse filosofie. Er wordt zo min mogelijke normatief ingekleurd en waar mogelijk worden meer interpretaties en/of tegengeluiden

gegeven. Er komen uiteenlopende opvattingen ter sprake: vrijzinnige, liberale, orthodoxe en fundamentalistische. Deze opzet is mede ingegeven door het idee dat de lezer zich wil oriënteren en ontwikkelen om in zijn leven deze verschillende opvattingen te kunnen herkennen en duiden. Men kan de verschillende teksten duiden die vanuit uiteenlopende manieren zijn geschreven. Zie schema.

Daarbij is steeds een historische achtergrondschets gegeven, omdat veel filosofische vragen opkomen als reactie op de maatschappelijke omstandigheden.

Tot slot willen wij met dit boek een bijdrage geven aan het kunnen lezen en begrijpen van en vragen stellen bij (filosofische) teksten. Het eigen maken van de grondgedachten van de filosofie zodat de lezer teksten kan doordenken, doorvragen en discussievaardigheden ontwikkelt om een filosofie tot zijn recht te laten komen.

Hoofdstuk 1

De geest uit de fles

1.1 Inleiding

Op de titelpagina is het schilderwerk 'Vrouw voor een etalage' 1912 van August Macke (1887-1914) weergegeven. De vrouw ziet een overvloed aan keuzemogelijkheden voor zich uitgestald in de etalage. Kan zij uit dit alles een keuze maken en wat kiest ze dan? Macke behoorde tot de kunstenaarsgroep 'der Blaue Reiter' bij wie emotie een belangrijk onderdeel in de kunst werd. Deze groep was één van de voorlopers van het postmodernisme. Macke was in zijn ideeën de tijd ver vooruit.

Postmodernisme wil zeggen dat men minder vertrouwen meer heeft in de objectieve waarneming en de rede. Men kijkt naar de werkelijkheid vanuit de eigen levenservaring en levensbeschouwing. De objectieve kennis is niet meer juist en men kiest voor een 'eigen waarheid'.

Volgens de filosoof Maurizio Ferraris (1956) heeft het postmodernisme bijgedragen aan de opkomst van het populisme en het fundamentalisme. Door het postmodernisme lopen alle verworvenheden die omschreven staan in de Grondwet en 'de rechten van de mens' gevaar. In de wirwar van meningen worden zaken als beïnvloeding, manipulatie en het verspreiden van halve waarheden en leugens in de hand gewerkt. Wie bepaalt wat correct is, heeft macht en invloed. Veel mensen en politici zijn daarvoor in staat weg te komen met dit gedrag.

Het postmoderne relativisme pretendeerde openheid en pluralisme, maar bereikte in feite het

tegenovergestelde. Door alles op losse schroeven te zetten, bleef weinig meer overeind. Een van de kenmerken van het postmodernisme is de ontzuiling.

Volodymyr Yermolenko (1980), Oekraïense filosoof, zei in een interview met 'Bij nader inzien' (12-12-2022) dat pluralisme erg hoog in het vaandel staat in de westerse filosofie, waarbij een veelheid aan standpunten wordt omarmd. Dat gebrek aan geloof en vertrouwen is iets wat Europa moet overwinnen. Want als de kritische geest te ver gaat, dan gelooft men uiteindelijk nergens meer in. Men moet ergens in geloven, want als men nergens in gelooft, kan hij niet handelen.

Filosoof Alice Heimann (Anaïs Demoustier) zei in de film 'de Alice et le Maire' (2019) tegen de burgemeester van Lyon dat het verlies van het morele krediet de mensen minder beschaafd maakt.

Een groot deel van de 20e eeuw was de samenleving verdeeld over een aantal zuilen. Dat houdt in dat de maatschappij was ingedeeld op grond van geloofsovertuiging en/of maatschappelijke opvattingen. Iedere stroming had haar eigen organisaties op alle terreinen van het maatschappelijk leven: politiek, vakvereniging, middenstand, onderwijs, gezondheidszorg, media, jeugdbeweging, sport. Er waren vier grote zuilen: de protestants-christelijke, de katholieke, de socialistische en de neutrale of liberale. Als kleinere, deels afzonderlijke, zuilen zijn nog te onderscheiden: de

communistiche, de vrijzinnig-protestantse en de orthodox-protestantse zuil. Tussen de zuilen bestonden strikte scheidingen. Op veel gebieden, ook op politiek terrein, kon er wel samengewerkt en overlegd worden.

Vanaf de vijftiger jaren ging men geleidelijk aan breken met de zuil waarin men was opgegroeid. Deze ontzuiling heeft ervoor gezorgd dat mensen op het gebied van levensbeschouwing nieuwe en eigen keuzes gingen maken. En dat men makkelijker ging schuiven in overtuiging. Levensovertuiging en filosofie zijn meer fluctuerend geworden.

Wanneer men foto's van bekende mensen bekijkt over verschillende tijdsperiodes heen, dan is het interessant en leerzaam om te zien dat er naast kleding en uiterlijk, ook een verandering te zien is in de ontwikkeling van de tijdsgeest. Naast de ontwikkeling in de mode is er ook een ontwikkeling in het ethische of morele bewustzijn gaande. Dat is bijvoorbeeld te zien bij Jane Seymour Fonda (1937). In haar rollen en uiterlijk is haar ontwikkeling te zien. De jonge Fonda speelde begin jaren 60 uitdagende

rollen. Later vond ze dat ze dat niet meer kon doen vanwege haar veranderde opvattingen over het feminisme. In de jaren 60 en 70 streed ze tegen de Vietnamoorlog waarbij ze haar haar kort liet knippen en gemakkelijke kleding ging dragen zonder bh. Fonda is steeds strijdbaar gebleven en roept mensen op tot burgerlijke ongehoorzaamheid. In 2019 is zij een aantal keren opgepakt bij haar protest omwille van het klimaat. Bij deze protesten was zij vaak in het rood gekleed.

Het identiteitsdenken leidt vooral tot een fragmentaire blik op de ander. Daar waar ik als kind en jongvolwassene nauwelijks bezig hoefde te zijn met mijn Marokkaanse achtergrond, is dat nu een nadrukkelijk onderdeel geworden van mijn identiteit. Het inclusief denken heeft ertoe geleid dat ik, veel meer dan vroeger, door

anderen word aangesproken op dat ene aspect. Inmiddels ben ik zover dat ik de woorden diversiteitsbeleid en inclusiviteit niet meer kan horen, hoe goedbedoeld die verder ook mogen zijn.

▲ Ibtihal Jadib in de Volkskrant 29-11-2022

1.2 Kantelpunten

De periode vanaf 1960 is een kantelpunt in de westerse geschiedenis. Zaken die voor 1960 vanzelfsprekend waren, werden na 1960 minder vanzelfsprekend. Er waren ontwikkelingen binnen kerk, cultuur, media en de technologie. Hieronder volgen een aantal beschrijvingen om de ontwikkelingen vanaf 1960 te 'duiden'. Voor de filosofie is een beschrijving van deze ontwikkelingen interessant, omdat deze ook invloed hebben op het denken. De ontwikkelingen worden in een woordpaar beschreven omdat ze met elkaar te verbinden zijn.

Integratie en segregatie

Een belangrijk kenmerk van integratie is dat de opname van mensen of groepen van beide kanten komt. Zowel de binnenkomende partij als de ontvangende partij passen zich aan de ander aan en daarmee ontstaat er een samenwerking tussen mensen of groepen.

Segregatie is het tegenovergestelde van integratie, een groep staat op één of meer gebieden apart van de rest van de samenleving, zoals bevolkingsgroepen die in aparte wijken (willen) wonen.

Mobiliteit en pluriformiteit

Mede door de opkomst van het vliegverkeer kan men zich steeds eenvoudiger verplaatsen. Het

werken in een andere stad of in het buitenland is normaler geworden. Daarnaast worden ruimte en leefwerelden aanzienlijk beïnvloed door vluchtelingen en toeristen. Door deze mobiliteit wordt een samenleving pluriformer.

Fragmentarisering en ambivalentie

In een samenleving van individualisme en zelfontplooiing wisselen mensen voortdurend van rol, plaats en betrokkenheid. Waar iemand in de vorige

Straatbeeld Antwerpen 2018. Op de puinhopen van wat was.

eeuw zijn hele leven bij dezelfde werkgever werkte, wisselt men vandaag de dag, al dan niet uit noodzaak, vaker van werkomgeving. Het leven wordt in stukjes opgedeeld: gefragmentariseerd. Door de fragmentarisering is het gedrag van mensen ook minder eenduidig geworden. Mensen kunnen zich in verschillende situaties heel anders gedragen.

Individualiteit en gemeenschap

Het individu voelt zich steeds minder verwant met de traditionele instituties: het huwelijk, de kerk, een politieke partij. Men vindt zelfontplooiing belangrijk en voelt zich bevrijd van de instituties. Maar anderzijds steken de gevoelens van eenzaamheid en onmacht de kop op, omdat men minder kan terugvallen op de gemeenschap.

Fatsoen en schaamte

Binnen de ethiek vraagt men zich af wat de norm is voor het menselijk handelen. In de jaren 60 waren er strakke fatsoensregels over hoe men zich moest kleden. Naakt in het openbaar was tot in de jaren 60 problematisch. De opkomende jeugdcultuur verzette zich tegen zulke bestaande regels. Men wilde vrijheid in hun (kleding)keuzes.

Waar men echter tot de jaren 90 zonder schaamte met blote borst over stranden liep, heeft deze vrijheid geleidelijk plaatsgemaakt voor toenemende schaamte. Verworven vrijheden worden weer ingeleverd.

Mede als een gevolg van de groeiende diversiteit in de westerse samenleving, zijn zulke ethische vraagstukken weer actueel. Zo zijn er uitingen van reclame of media die door uiteenlopende groepen als 'niet kunnend' ervaren worden en waartegen men ook in verzet gaat.

Analoge en digitale communicatie

Binnen een paar generaties zijn de mogelijkheden van communicatiemiddelen gigantisch

toegenomen. Vanaf de jaren 50 door de opkomst van de telefoon en de televisie, vanaf 2000 internet en mobiele telefoons en vanaf 2010 social media en bijna onbegrensde virtuele werkelijkheden.

Opvallend is dat deze expansie voor een nieuw soort verzuiling heeft gezorgd: mensen maken websites en forums aan, starten hun eigen YouTube-kanaal en posten hun belevenissen op socials. Daarnaast kiezen ze zelf waaraan zij deel willen nemen. Zo vormen mensen met dezelfde ideeën en denkbeelden groepen in een virtuele omgeving. Polarisation van de samenleving dreigt als deze sociale contacten in virtuele gemeenschappen leiden tot homogene groepen van gelijkgestemden die zich afkeren van of verzetten tegen de samenleving.

Mens en machine

Men wordt zich steeds bewuster van wat AI-superintelligentie inhoudt. De kunstmatige intelligentie is in staat om taken uit te voeren en kennis te vergaren die verder gaat dan wat mensen kunnen bereiken. Of taken in veel beperktere tijd uit te voeren. De voorkant van deze uitgave is ook door AI gemaakt. Enkele stellingen rondom AI:

1. AI versterkt de bestaande ongelijkheden, want deze technologie geeft het voordeel aan mensen die al toegang hebben tot deze technologieën.
2. Men kan met AI-software als ChatGPT en Midjourney nepteksten, nepafbeeldingen en nepvideo's creëren die niet van echt zijn te onderscheiden. Deze desinformatie brengt de samenleving en de democratie in gevaar.
3. AI kan door overheden gebruikt worden om het gedrag van de burgers te controleren. Dat is al de praktijk in Iran. Daar worden vrouwen die op straat geen hijab dragen met behulp van AI opgespoord.
4. Deze programma's zorgen voor 'culturele homogenisering', want steeds meer teksten, beelden

en muziknummers worden gemaakt met dezelfde programma's, alle teksten lijken dan op elkaar.

Worden computers slimmer dan de mens? De intelligentie van computers is groot, maar ze hebben (nog?) geen bewustzijn. Vanuit dit perspectief is het belangrijk hoe men met dit dilemma van superintelligentie en de intelligentie van de mens omgaat. Interessante vragen kunnen zijn, van wie is het werk dat een AI uitvoert? Is dat van degene die het opvraagt, van de oorspronkelijke programmeur of van de AI computer? Heeft een robot ook rechten?

Economie en milieu

In de jaren 50 had de politiek veel economisch zelfvertrouwen. Overal schaalvergroting; in de industrie, in de landbouw, in de wegenbouw. Amper tien jaar later keek men daar anders tegenaan. Vanaf deze jaren steeg het aantal mensen dat zich zorgen maakt over het milieu. Nieuwe thema's kwamen op: kernenergie in de jaren 80, de ozonlaag

en het regenwoud in de jaren 90. In de 20^e eeuw de strijd tegen meer wegen en groei van vliegvelden en juist een stijgende verkoop van biologische producten. Door de klimaatcrisis ontwikkelt steeds meer een maatschappelijke druk dat men zijn gewoonten en gedrag moet herzien en zijn verantwoordelijkheid moet gaan nemen voor het milieu.

Oorlog en vrede

Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de vredesbeweging niet veel invloed, omdat veel mensen vonden dat het leger stabiliteit in Europa had gebracht en omdat de wederopbouw aandacht nodig had.

Vanaf 1960 was de wederopbouw aardig vervorderd, de industrie draaide op volle kracht en de massaconsumptie kwam op gang. Doordat men meer tijd en ruimte kreeg, had men meer oog voor de ellende in de wereld zoals de Vietnamoorlog. In de jaren daarna verdiepten de protesten zich en kregen vredesorganisaties meer invloed. Door de Russische agressie in Oekraïne zijn de vredesbewegingen in verwarring geraakt, want deze oorlog gooit denkbeelden en strategieën van de vredesbeweging overhoop. Moet er een andere manier van denken over de NAVO en Europa komen?

Migratie en polarisatie

Paul Scheffer kreeg veel reacties op zijn essay 'Het multiculturele drama' (2000) dat ging over de immigratieproblematiek. Paul Scheffer waarschuwde voor het gevaar dat grote groepen alloctonen maatschappelijk zouden mislukken, als de problemen en nadelen van de multiculturele samenleving niet onderkend zouden worden. Hij gaf met zijn essay kritiek op het politieke denken van die tijd. Maar hij kwam zwaar onder vuur te liggen en werd genegeerd door de media en de politiek. Wel bleven er in de jaren daarna steeds signalen van onvrede naar boven komen, die ook door het politieke en maatschappelijke midden stelselmatig genegeerd

Zandfestival Denemarken (2019). To be or not to be. De vraag die Martijn Rijeerse, Oscar Rodriguez en Guy Beauregard, de makers van dit zandkunstwerk stelden. Wat als de Artificial Intelligence het punt waar terugkeer niet meer mogelijk is heeft bereikt... Wat zal jouw reactie zijn wanneer een robot je in je ogen kijkt en vraagt: ...?

werden. Gevolg was dat het politieke en maatschappelijke midden meer en meer zijn greep op de maatschappelijke werkelijkheid verloor, omdat men zich niet meer gehoord voelde.

Bijzonder is dat, dwars tegen de trend van ontzuiling in, aan het eind van de twintigste eeuw

nieuwe godsdienstige zuilen ontstonden: de islamitische en de evangelische. Dat betekent bijvoorbeeld dat er een uitbreiding in het bijzonder onderwijs is gekomen: naast de nog altijd bestaande katholieke en protestantse scholen, hebben ook islamitische en evangelische scholen hun deuren geopend.

‘Het afschudden van ideologische veren is voor een politieke partij als de onze niet alleen een probleem, het is in bepaalde opzichten ook een bevrijdende ervaring.’

▲ Wim Kok in de ‘Den Uyllezing’ (1995)

—
Een democratisch systeem als geheel wordt beschadigd wanneer de publieke infrastructuur niet langer de aandacht van burgers kan vestigen op de relevante kwesties die moeten worden beslist en niet langer de vorming van concurrerende publieke, en dat wil zeggen kwalitatief gefilterde, meningen kan garanderen.

▲ Jurgen Habermas in ‘Ein neuer Strukturwandel der Öffentlichkeit und die deliberative Politik’ (2022)

‘Wat van links kump of van rechts / gef weinig goeds en völle slechts’ is de spreuk die staat onder een beeldhouwwerk van Anton Geerlings (1923 – 2018) in Deventer. Deze spreuk wil aangeven dat men de politiek niet kan vertrouwen, omdat men altijd in zijn portemonnee wordt gepakt.

1.3 Kanttekeningen

De titel ‘De geest uit de fles’ is afkomstig van een boek uit 2017 over de geschiedenis van de moderne filosofie van Ger Groot. Hij beschrijft in zijn boek hoe de zelfbewuste én onzekere mensen aan het begin van de eenentwintigste eeuw zo zijn geworden wie ze zijn. Volgens hem heeft sinds Descartes de radicale twijfel bij de mensen zijn intrede gedaan en zo is volgens hem ‘de geest uit de fles.’ Alle pogingen om de geest weer in de fles te krijgen zijn volgens hem niet eenvoudig.

Hannes de Graaf (1911–1991) waarschuwde al in 1961 voor het gevaar van het loslaten van gemeenschappelijke waarden, want hoe minder gemeenschappelijke waarden er zijn, hoe meer ruimte er ontstaat voor eigenrichting, radicalisme en immoralisme.

De instorting van de grote partijen was een van de belangrijkste ontwikkelingen vanaf de eeuwwisseling. De kiezer is gaan afrekenen, omdat de grote partijen geen duidelijkheid meer gaven. Een

heldere visie viel weg. In dat gat dat de politiek heeft laten vallen, nemen de uiteenlopende belangengroepen de regie over. De politiek is verschoven van willen naar doen, van idealen naar oplossingen, van betrokkenheid naar consumentisme, van burgers naar klanten.

Tinneke Beeckman zei in 'Marie Claire' (10-03-2017) dat de sociale media daarop veel invloed heeft. Zij vindt dat er veel informatie rondvliegt die helemaal geen degelijke informatie is. Dan wordt het moeilijk om een redelijk perspectief, gebaseerd op feiten, te creëren. Een democratie heeft juist mensen nodig die bereid zijn om dingen te overwegen waartoe ze uit zichzelf niet geneigd zijn. Veel burgers beseffen dat de politici waarvoor zij gekozen hebben niet meer de touwtjes in handen hebben. Wanneer een democratie onder druk komt te staan, is één van de dingen die als eerste sneuvelt de gelijkheid tussen man en vrouw. Zij haalt daarbij als voorbeeld de jaren 30 aan. Toen Hitler en Mussolini aan de macht kwamen, kreeg men al snel het vrouwen-aan-de-haard discours. Vrouwen worden dan gereduceerd tot irrationele wezens, wat hen moeilijk recht op inspraak geeft. Mannen zijn krachtig en beschermen hen. Naast een bepaalde functie in de familie, mag men van een vrouw eigenlijk geen andere bijdrage verwachten. Deze praktijk is nu ook te zien bij de huidige godsdienstige en politieke fundamentalisten.

Een hernieuwde gemeenschappelijke uitwerking van de westerse filosofie is daarom nodig, omdat het gefragmenteerde postmodernisme niet voldoet. Al die relativiserende en systematische ondergraving van begrippen als cultuur en identiteit maakt de samenleving machteloos. Wanneer men spreekt over het werken aan een betrouwbare en betere wereld, dan heeft men wel een visie nodig over wat dat dan inhoudt, die betrouwbare en een betere wereld.

Nadenken is hierbij niet voldoende. Dat kan iedereen. Diepgang kan men krijgen door verder

door te vragen en een stap terug te zetten om alles goed te bekijken. Heidegger noemde dat 'ein Schritt zuruck', een pas achteruit zetten en sprak van 'gelassenheit', een vorm van rust. Onderzoeken, doorvragen en luisteren. Bij filosoferen kijkt men naar de geschiedenis van het denken om te zien of men deze filosofie kan omzetten in de huidige actualiteit. Dat geeft een bijdrage aan het publiek debat.

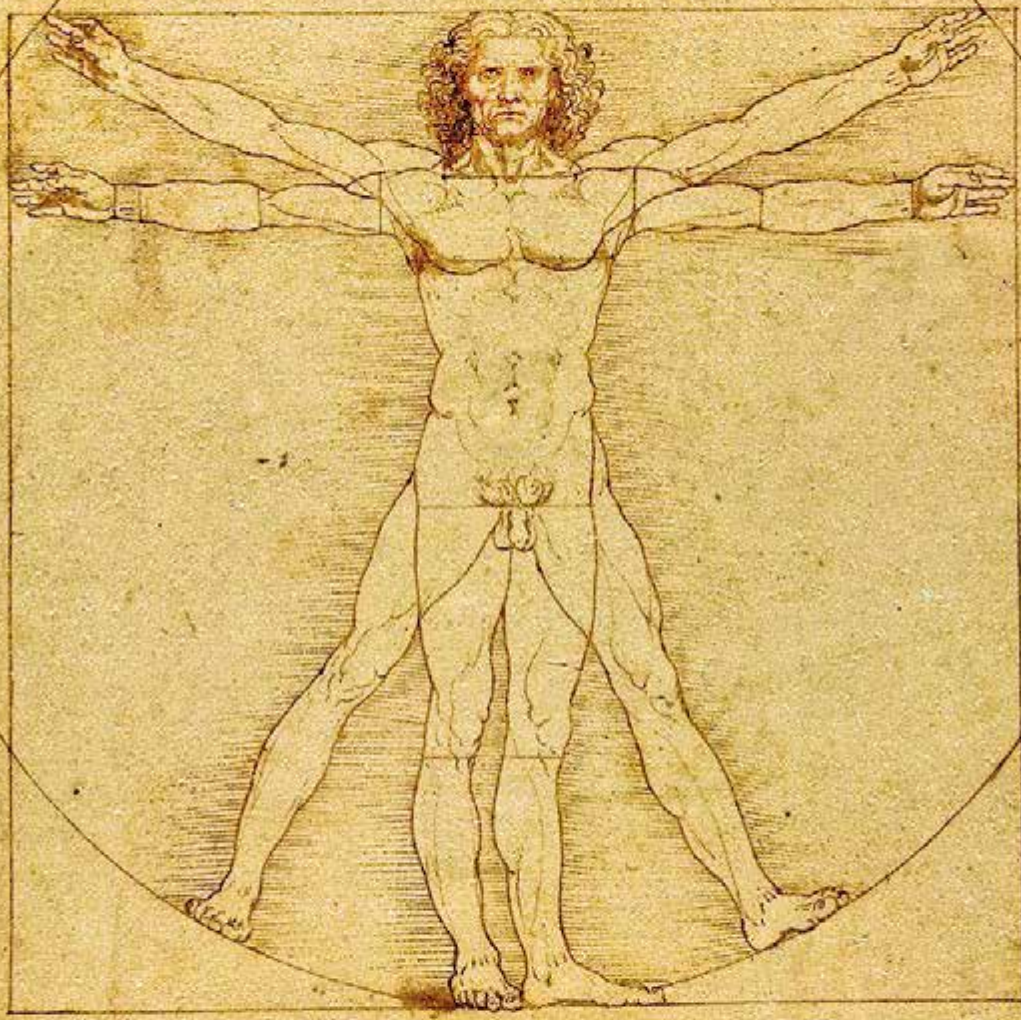
Jan Bor schreef al in de uitgave '25 eeuwen westerse filosofie' (2003) dat er een aantal argumenten zijn waarom men zich bezig moet houden met het zoeken naar gemeenschappelijkheid in het denken in de westerse filosofie. Deze filosofie heeft een gemeenschappelijk oorsprong van een traditie van vragen stellen naar wat het goede leven is, naar wat de mens is, hoe men moet samenleven.

Rond 900 tot ongeveer 500 v.Chr. ziet men als een tijdperk dat een 'startpunt' was voor de westerse filosofie' en deze tijd wordt de 'spiltijd' genoemd. Tijdens de spiltijd treden er veranderingen op, die van grote invloed zijn voor de verdere ontwikkeling in de 'westerse filosofie'. Dit wordt uitgewerkt in het volgende hoofdstuk.

Een engel op een graf op de begraafplaats op het eiland Zakynthos (2000). Staat voorlopig in de steigers, omdat men zich afvraagt of het zinvol is deze te restaureren.

Handwritten text in a cursive script, likely a Latin or Italian manuscript, located at the top of the page. The text is arranged in several lines, some of which are partially obscured by the circular frame of the drawing below.

Handwritten text in a cursive script, located below the drawing. It appears to be a continuation of the text from the top of the page, possibly providing commentary or instructions related to the drawing.

Handwritten text in a cursive script, located at the bottom of the page. It is arranged in several lines, continuing the text from the previous block. The script is dense and difficult to read due to its cursive nature.

Hoofdstuk 2

Het begin van de filosofie

2.1 Inleiding

Al heel vroeg zocht men naar verklaringen van het bestaan. Men vroeg zich af waarom het ineens kon stormen of regenen. Dat gepeins leidde tot de gedachte dat er een gevormd plan was. Natuurverschijnselen zoals wind, zee en onweer werden met bovennatuurlijke krachten in verband gebracht, want de mens voelde zich omringd door krachten waar hij geheel afhankelijk van was. Deze verklaringen over de natuurverschijnselen werden uitgelegd in de vorm van mythen en of filosofische denkbeelden.

In het huidige Noordwest-India en een gedeelte van wat nu Pakistan is, vindt men in de vallei van de rivier de Indus en de daaraan grenzende gebieden, restanten van één van de oudste culturen: de Induscultuur (3300-1300 v.Chr.). Over deze cultuur is weinig bekend, mede door het feit dat hun schrift nog altijd niet ontcijferd is. Informatie wordt daarom vooral ontleend aan de meer dan duizend opgravingen. Uit deze opgravingen blijkt dat het om een eenvoudige maar gestructureerde samenleving ging, die voornamelijk bestond uit een boerensamenleving in dorpen. Naast deze dorpen zijn er echter ook restanten gevonden van steden. In deze steden heerste een eigen cultuur waarin plaats was voor handel en godsdienst. In de mythen

van de Induscultuur nam de moedergodin, symbool voor vruchtbaarheid, een belangrijke plaats in. Daarnaast werd aan dieren een belangrijke plaats toegekend. Rond 1500 v.Chr. verdween de cultuur. Oorzaken hiervoor worden gezocht in ontbossing met als gevolg veel overstromingen, maar ook door mogelijke invallen van Ariërs uit het Aziatisch-Europese gebied.

Toen na 1500 v.Chr. de Induscultuur verdween en plaatsmaakte voor de cultuur van de Ariërs, voltrok zich een verandering in de manier van leven. Ariërs leefden in stamverbanden, waarbij priesters heel belangrijk waren. Na hen kwamen de krijgers in de hiërarchie en daarna de boeren. In de loop van de tijd werd deze groepsindeling uitgebreid met handelaren en handwerkers. De laagste kaste, de kastelozen vormen een grote deel van de Indische bevolking.

De mythen en rituelen van deze godsdienst waren in staat om uiteenlopende opvattingen en ideeën bij elkaar te brengen. De plaatselijke goden werden opgenomen in het rijk van de grote hindoeïstische goden en lokale samenlevingen of groepen kregen een plek in het kastensysteem.

In dezelfde tijd waarin het kastensysteem zich ontwikkelde, ontwikkelde zich ook een 'nieuwe' godsdienstige invulling met invloeden van de

TIJDBALK

3300-1300 Induscultuur

VANAF 1500 Inval van de Ariërs in India en begin van de eerste geschriften als de Veda's

VANAF 1200 Tijd van Abraham en trek naar en uit Egypte

CA. 1000 Koningschap van David

CA. 750 Homerus

753 Stichting van Rome

CA. 650 De eerste Griekse natuurfilosofen

CA. 650 Drakon gaf Athene de wet

CA. 630 Zarathoestra, deze datering is omstreden. Hij zou drie of zelfs zevenhonderd jaar eerder hebben geleefd.

560-468 Boeddha

551-479 Confucius

508 Kleisthenes voert in Athene democratie in

469-399 Socrates

427-347 Plato

384-322 Aristoteles

146 Verovering Griekenland door Rome

63 Verovering Judea door Rome

106-43 Cicero

— Geboorte van Jezus en begin van de nieuwe jaartelling

CA. 30 Kruisiging van Jezus

CA. 40-64 Prediking van Paulus

CA. 133 Martelaarschap van rabbi Akiva

306-337 Regeerperiode van Constantijn

313 Einde van de christenvervolgingen in het Romeinse Rijk

325 Concilie van Nicea

365-415 Hypatia van Alexandrië

476 Val van het West-Romeinse Rijk

570-632 Mohammed

Ariërs en de oorspronkelijke Indusbewoners. Dit vormde de basis voor het huidige hindoeïsme.

De ontwikkeling van het hindoeïsme is te verdelen over drie perioden. In de eerste periode, 1500-1000 v.Chr. zijn Vedische teksten geschreven. Deze Veda's bestaan uit drie delen: de Rig-Veda, een verzameling mantra's of verzen om de goden te verheerlijken; de Sama-Veda met de daar bijhorende melodieën en de Yajur-Veda met zijn offerteksten. De vele vedische mythen gaan over natuurgoden zoals de zon, maan, vuur, wind en water. De Veda's zijn eeuwenlang mondeling doorgegeven en later in het Sanskriet opgeschreven. De Vedische mythen verklaren het ontstaan, verloop en weer tenietgaan van de hele schepping, een proces dat zich oneindig keren herhaalt: reïncarnatie.

Parvati, een godin en de vrouw van een van de belangrijkste goden, Shiva. Op de afbeelding zijn Parvati en Ganesha, met zijn olifantenkop, te zien. Parvati staat symbool voor erotiek en schoonheid, waarbij ze met weelderige ronde vormen afgebeeld wordt.